

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ ЗАРОДЖЕННЯ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

О. Жилінська

Київський національний університет імені Тараса Шевченка,

Мета дослідження – визначити період зародження науково-технічної діяльності в українських землях та розкрити його організаційно-економічні аспекти у контексті появи складових цієї діяльності: наукових досліджень, підготовки наукових кадрів та надання науково-технічних послуг.

Ключові слова: науково-технічна діяльність, наукові кадри, науково-технічні послуги

Науково-технічна діяльність – це особливий вид діяльності людини, що виникає на певному етапі розвитку суспільства; це інтелектуальна творча діяльність, спрямована на вироблення об’єктивних, системно організованих і обґрунтованих знань про світ та застосування цих знань для його перетворення. Найпершою відмінністю науково-технічної діяльності є те, що вона спрямована на задоволення суспільних потреб, потреб людської спільноти як у збільшенні запасу об’єктивних знань про світ, так і розширенні напрямів застосування знань для його перетворення, де сфокусовано і пошук нових потреб суспільства й індивіда, і підвищення якості задоволення мільярдів існуючих потреб через продукування покращених матеріальних благ та надання вдосконалених послуг на основі все охватного використання знань. Складові і види науково-технічної діяльності наведено у таблиці 1.

Таблиця 1.

Науково-технічна діяльність та її складові*

Науково-технічна діяльність	Складові	Види
	Дослідження і розробки	
Підготовка наукових кадрів		Магістратура** Докторантура (в Україні – також аспірантура та інститут здобувачів)
Надання науково-технічних послуг		Науково-технічна діяльність бібліотек, центрів інформації, ін.
		Науково-технічна діяльність музеїв, ботанічних садів
		Переклад та видання науково-технічної літератури
		Топографічна, гідрологічна та інша зйомка, метеорологічні та інші спостереження
		Геологічна зйомка
		Збір інформації про суспільно-економічні явища
		Випробовування, стандартизація, контроль якості та ін.
		Консультавання клієнтів, у т.ч. державних і громадських служб, які самі надають консультації з економічних та ін. проблем
	Патентна і ліцензійна діяльність громадських та державних організацій	

*- складено автором;

** - в Україні кваліфікація «магістр» не відноситься до найвищої кваліфікації (здобуття наукового ступеня)

У науковій літературі усталеною є теза, що ядром науково-технічної діяльності є знання, тому її зміст розкривається за етапами трансформації знання: його створення, зберігання, передачі та використання. У такому напрямі науково-технічна діяльність формувалась як самостійний вид людської діяльності у процесі суспільного поділу праці. Відповідно до етапів трансформації знання відбувалася спеціалізація та виокремлення складових: дослідження і розробки (ДіР), що спрямовані на створення нового знання; підготовки наукових кадрів, що спрямована на формування здатності працівників проводити ДіР та одержувати нові знання; надання науково-технічних послуг, що дозволяють створити умови і для ДіР, і для підготовки наукових кадрів. Отже, науково-технічна діяльність є складним об’єктом, що містить певні складові: ДіР, підготовку наукових кадрів та надання науково-технічних послуг, які функціонують у нерозривній єдності і взаємообумовленості. Для розкриття історичної ретроспективи науково-технічної діяльності необхідно дослідити еволюцію її складових, з’ясувати, в який період часу науково-технічна діяльність набуває ознак цілісності і внутрішньої єдності, під впливом яких факторів (внутрішніх чи зовнішніх) зароджувалися, становилися і розвивалися її складові.

Варто зауважити, що в літературі, як правило, розглядається еволюція науки і техніки як соціальних інститутів, впливів, що вони зазнають з боку релігії, культури, або впливів з боку всього суспільства. Передусім виділимо роботи зарубіжних дослідників Д. Белла [2], Дж. Бернала [3], Ф. Броделя [4], П. Гайденко [6], М. Мак-Люена [23], В. Стьопіна [28], Ю. Яковця [33], К. Ясперса [34]. Зазначена проблематика цікавила дослідників багатьох століть.

Різноманіття підходів до періодизації розвитку науки та техніки можемо пояснити тим, що вони базуються на виокремленні певного елементу або компоненти науки чи техніки, й етапи еволюції окремої компоненти (наприклад, мети або методу, знання) переносяться на еволюцію всієї науки або техніки. За таким підходом виділяють до науки та науку, або нову (сучасну) науку. Інший аспект у дослідженнях еволюції науки і техніки – подолання однобічності екстерналізму або інтерналізму, на чому акцентує увагу академік В. Стьопін [28, с. 11].

Поняття «науково-технічна діяльність», «ДіР», «наукові кадри», «науково-технічні послуги» входять до наукового обігу у ХХ ст., проте їх історична ретроспектива започатковується значно раніше. На нашу думку, виділення історичних періодів потребує розгляду еволюції науково-технічної діяльності як складного об'єкту, виявлення періодів зародження і становлення її складових та самої діяльності як системи. Передусім визначимо зміст категорій “зародження”, “становлення” у контексті складових науково-технічної діяльності.

Під зародженням розуміємо появу певного явища як самобутнього, але такого, що має випадковий і тимчасовий характер. Ознаки періоду зародження полягають у тому, що явище внутрішньо не структуроване, воно не впливає на явища чи перебіг подій навколо нього, форми його прояву – нерозвинені. У даному дослідженні дотримуємося підходу, за яким під становленням розуміється поняття, що вказує на перехідний стан у напрямі формування явищ та самовизначення природних і суспільних систем, отже, період становлення за такого підходу – це період від зародження явища як самобутнього до набуття ним зрілих, розвинених форм, внутрішньої структурованості, коли воно вважається таким, що відбулося, відбулося як особливе явище. Такий підхід у визначенні періодів зародження і становлення явищ використовується в економічних дослідженнях, зокрема щодо еволюції оподаткування [27, с. 40].

Отже, розглянемо, яким чином та в яких формах з'являлися й еволюціонували складові науково-технічної діяльності з найдавніших часів в українських землях, з якого часу можемо говорити про перехід до періоду становлення, тобто набуття ними внутрішньої структурованості, їх об'єднання в науково-технічну діяльність та її виокремлення у самостійний вид людської діяльності. Гіпотеза щодо періодизації історичної ретроспективи науково-технічної діяльності в українських землях полягає в тому, що періодом зародження науково-технічної діяльності період вважаємо період від доби Київської Русі до к. XVII ст.

На початку дослідження зауважимо, що зародження науково-технічної діяльності як самостійного виду людської діяльності відбулося в Стародавній Греції у добу Античності (VI—V ст. до н. е.), коли з'являються її складові: теоретична діяльність у таких формах як філософування та теоретизування; підготовка мислителів (формування перших філософських шкіл), надання перших науково-технічних послуг з появою нового соціального інституту - бібліотек (діяльність Александрійської бібліотеки); а також складові набувають внутрішніх властивостей – формуються їх мета, предмет, засоби, суб'єкти, процес, умови, результати. Проте характер цього явища був епізодичним, тимчасовим, науково-технічна діяльність в античну добу як явище самобутнє існувала в нерозвинених формах, яким не були притаманні внутрішня цілісність та єдність, і це не дозволяло впливати на перебіг подій та явища зовнішнього середовища.

Теоретична діяльність, зароджуючись у лоні античної філософії, проявлялася у нерозвинених формах. Після того, як християнство стало панівною релігією в Римській імперії та підкорило всі форми суспільної свідомості, антична філософія була піддана величезній переробці апологетами та патристикою у напрямі її теологізації. При переробці античного спадку багато із змістовних складових еллінської «епістеме» залишилися в патристиці та схоластиці – тих формах теоретичної діяльності (передусім, філософування), що з'являються в Європі унаслідок панування християнської релігії. Більш ніж на півтора тисячоліття релігійна свідомість базується на латині, що накладає відбиток і на пізнавальну діяльність, де мисленнєві операції і комунікації відбуваються також на латині. Як зазначають вітчизняні дослідники історії філософії, Західна Європа перейняла елліно-елліністичну європейську філософську спадщину через посередництво римської її версії – у римоментальній (і навіть латиномовній) її формі, що орієнтувалася на логіко-раціоналістичне, формально-правове філософське бачення людини в її взаємодії із зовнішнім світом [18, с. 1112].

Дещо іншою була ситуація у Східній Європі: на землях сучасної Волині, Прикарпаття, Поділля та Київщини в V-VII ст. мешкала слов'янська людність т. зв. Празької археологічної культури, що в V ст. заснувала невеличке поселення, пізніше назване Києвом. На думку вітчизняних істориків, ця людність була основою для Київської Русі IX-X ст., а «корені українського етногенезу сягають кінця V ст. н.е.» [14, с. 224]. Особливе значення для Київської Русі набуло питання вибору віросповідання. Звернемося до однієї з найцінніших пам'яток давньоруської історії – «Літопису руського» за Іпатіївським списком. Нестор, описуючи вибір Володимиром віри, перелічує посланців різної віри з різних земель: «прийшли болгари віри магометанської», «потім прийшли німці з Риму», «почули це жиди хозарські, [то] прийшли вони», «потім до Володимира греки прислали філософа [Кирила]» [22, с. 51-52]. На прикладі такого протиставлення (не за належністю до народу чи віри, а за видом діяльності) бачимо, як літописець вирізняє постать філософа, віддаючи належну шану у виконанні ним такої дипломатичної місії. Велика розповідь філософа у викладенні Нестора постає як діалог, де проповідник-християнин відповідає на короткі запитання Володимира і викладає йому основи християнства, наводячи біблійні цитати з деякими доповненнями. Цей діалог – свідчення слідування традиціям античної філософії, започаткованих Платоном. Отже, Київська Русь отримує християнство від Візантії, що була безпосередньою спадкоємицею елліно-елліністичної традиції.

Згадування Нестором філософа Кирила не випадкове, оскільки разом із вірою у Київську Русь приходять церковнослов'янська мова, створена братами Кирилом (бл. 827-869, до прийняття чернецтва (на п. 869) -

Костянтин) та Мефодієм (бл. 815-885). Брати були запрошені у 863 р. із Візантії князем Ростиславом до Великоморавської держави і сформували незалежну від германського єпископату слов'янську церкву на основі нової мови – церковнослов'янської. Це була штучна мова, створена на конструкціях еллінської цивілізації і фонетично наближена до поширених на слов'янських землях мовних конструкцій (староболгарської мови), загалом до грецького статутного письма було додано декілька букв і розроблено найпершу слов'янську азбуку – кирилицю, розповсюджену у південних, східних та західних слов'ян. У Київській Русі досить швидко призвичаїлися до нової мови, наближеної до поширеної у побуті (староболгарська мова була відома русичам, вони розуміли її без перекладу), але яка базувалася на тих конструкціях, що формувалися еллінською цивілізацією майже два тисячоліття й уможлилювали складні мисленнєві операції. Швидкість поширення церковнослов'янської мови можемо пояснити не лише її фонетичною спорідненістю із слов'янськими коренями, але й тим, що демократичні традиції стародавніх греків, відображені у мові, здобули новий імпульс розвитку у Київській Русі як вічовій республіці без традицій рабства (окрім випадків поневолення під час полону, проте їм не був притаманний довічний характер).

За висновком вітчизняних дослідників історії філософії, Київська Русь отримавши християнство від Візантії, що була безпосередньою спадкоємицею елліно-елліністичної традиції, сприймала прадавнє культурне надбання від її першоджерела – елліно-елліністичного світу, його ядром була «внутрішня» людина, людина духовна, або «сердечна» («серце» у біблійній символіці репрезентує дух, духовність), і сприймає її не в грекомовній (Західна Європа - у латиномовній), але в рідномовній формі [18, с. 1113]. Виняткова оцінка серця, властива переважно східній гілці християнства, з'являється унаслідок уявленнь про серце як нібито безпосереднє місцез перебування душі у людському тілі, тому серце й стає своєрідним богословським символом душі, що пов'язують із богословським текстом «Корпус ареопагітики» (V ст.) [29, с. 681].

Поширення православ'я надає нового поштовху у зародженні перших інформаційних, а також освітніх послуг, йдеться про книжну освіту й бібліотечну справу, що пов'язані з іменами великих князів Київської Русі. У Літописі Руському Нестор-літописець віншує освітню діяльність Ярослава Мудрого так: «Отець бо його Володимир землю зорав і розм'якшив, себто хрещенням просвітив, а сей великий князь Ярослав, син Володимирів, засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаєм, учення приймаючи книжнеє. Велика бо користь буває людині од учення книжного. Книги ж учать і наставляють нас на суть покаюння, і мудрість бо, і стриманість здобуємо ми із словес книжних, бо се є ріки, що наповнюють весь світ увесь. Се є джерела мудрості, бо є у книгах незмірна глибина. Ними бо в печалі ми втішаємось, вони є уздою стриманості... Якщо бо пошукаєш ти в книгах мудрості пильно, то знайдеш ти велику користь душі своїй» [22, с. 89-90]. Отже, можемо зробити висновок, що формування духовних потреб на теренах Київської Русі відбувається одночасно із зародженням інтелектуальних потреб.

Перші згадки про появу книг на Русі М. Грушевський відносить приблизно до IX-X ст. (йдеться про Найдавніший літопис). «Сама по собі книжна освіта і наука абсолютною новиною на Русі певне не була: коли існували перед Володимиром значніші християнські громади на Русі, то мусіли бути зав'язки книжності й школи. Але з організацією християнської церкви і з опікою правительства попит на неї мусів зрости дуже значно, і вона мусіла розвинути ся на далеко ширшу міру. Як саме подавала ся наука, як організоване було научання – се справа, за браком виразних звісток, неясна й суперечна» [8, с. 526]. Пізніше найвідоміший український історик висловлює припущення про наявність «на Русі школи організовані, колективні», зумовлену потребами церкви та малою кількістю учителів: «мусіла бути колективна наука, де учитель (чи учителі) навчав разом більше число учеників... А раз з'явивши ся така колективна наука не мала причини зникати» [9, с. 454-455]. Найбільш придатним місцем для такої школи «було при єпископській катедрі», вона задовольняла потреби у підготовці священиків, але існували й інші потреби: «Був попит на священиків і дяків у церкві, на писарів-метальників – в княжій управі, в більших боярських господарствах, більших купецьких підприємствах; була потреба «почитання книжного» у самої суспільності; списування книг для церков і приватних людей було теж поплатним ремеслом». За таких потреб «мусіли існувати школи церковні при катедрах і приватні – по більших містах» [9, с. 456].

Освіта тієї доби мала різні рівні, М. Грушевський виділяє такі з них:

- «самої тільки письменності: навчити ся читати», потрібно і для священиків, і для світських осіб;
- «писання і рахунки», потрібні для писарів-метальників та переписувачів – книжних списателів;
- «ще дальшим ступенем науки була грецька мова», яка була потрібна не лише для підтримання відносин із Візантією, але й для «наукових цілей: хто хотів розширити свою освіту, не міг задоволити ся самими перекладами, мусів сягнути до грецьких книг», «в західних українських землях мусіли учити ся також латинської й німецької мови»;
- «вінцем освіти, яку міг дати учитель або школа тільки по більших культурних центрах, була літературна огляда: знання тайн візантійського риторства, стилю» [9, с. 456-458].

Отже, за умов, коли церква виконувала й освітню функцію, потреби в освіті були і внутрішніми, і зовнішніми, та всі рівні освіти були прерогативою церковних шкіл, зібрання книг та пам'яток писемності знаходились у монастирях, церковних соборах великих князів та вищого духовенства. Одна з перших монастирських бібліотек Київської Русі з'явилася у Києво-Печерському монастирі при катедрі св. Софії (1037), у чому велика заслуга Ярослава Мудрого: «І до книг він мав нахил, читаючи [їх] часто вдень і вночі. І зібрав він писців многих, і перекладали вони з гречини на слов'янську мову і письмо [святеє], і списали багато книг. І придбав він [книги], що ними поучаються віруючі люди і втішаються ученням божественного слова... Ярослав

же сей, як ото ми сказали, любив книги і, многі списавши, положив [їх] у церкві святої Софії, що її спорудив він сам» [22, с. 89, 91]. Із введенням студійного монастирського статуту виникли монастирські бібліотеки, що поєднували у собі елементи просвітницької установи, книжкової майстерні та книжкового сховища. Це перші формальні утворення у наданні інформаційних послуг, де створювались, переписувались і перекладались книги, зазвичай, релігійного змісту, організовувалось їх зберігання і поширення. Користувались монастирськими бібліотеками ченці і світські особи.

В Україні дедалі зростає увага науковців до дослідження української рукописно-книжкової культури, зокрема у 1992 р. на базі відділу рукописів Центральної бібліотеки України ім. І.В.Вернадського НАНУ створено Інститут рукопису, головні завдання якого полягають не тільки у збиранні й зберіганні рукописної спадщини, але й розвиток науково-дослідної, науково-практичної і науково-інформаційної праці над рукописними фондами. Найдавніші рукописно-книжкові збірки потрапили до фондів Інституту рукопису ЦНБ з бібліотек Софійського, Михайлівського Золотоверхого, козацького Межигірського й інших монастирів, Києво-Печерської і Почаївської Лавр, окремих церков [10, с. 20].

До прообразу теоретичної діяльності на теренах Київської Русі тієї доби можна віднести четвертий рівень освіти за М. Грушевським, який здобували священники та найвища знать. «Що насамперед треба піднести в оригінальним нашим письменстві – се таж перевага церковних інтересів над усіми иншими, яку ми констатували вище і в перекладаній літературі... З сього погляду можемо зазначити дві течії в нашій письменстві, що відповідають, щоб так сказати – мінімальній і максимальній освіті... З одного боку стоїть нечисленна група «філософів» як митроп. Іларіон, Клим Смолятич, Кирило Туровський... З другого боку маємо далеко численнішу групу таких письменників як Лука Жидята, Теодосій Печерський, Яков Мніх, Нестор, Мономах, Георгій Зарубський, Серапіон і багато незвісних на ймення» [9, с. 467].

Серед перших постатей філософів Княжої доби М. Грушевський згадує митрополита Іларіона, якому належить перший давньоукраїнський філософський твір «Слово про закон і благодать» (1051). У ньому, шануючи князя Володимира за хрещення Русі, митрополит Іларіон відзначає, що «в серці князя засяяв розум» [28, с. 681]. Митрополит Іларіон вважається засновником вітчизняної проповідної школи, яка охоплювала все тогочасне світоглядне вчення. Діяльність київських філософів Кирила Туровського та Климента Смолятича розгортається у XII ст. Але їх усіх об'єднують ідеї кордоцентризму, що коріняться в змісті елліністичного неоплатонізму. Якщо розвиток середньовічної західноєвропейської традиції розгортався у формально-раціоналістичному річищі римоментальної схоластики, то у філософуванні на теренах Східної Європи поширюються ідеї філософії серця (кордоцентризм), нового імпульсу яким на українських теренах надає слов'яномовний переклад «Корпусу ареопагітики» (1371), зроблений в Афонському монастирі св. Пантелеймона ченцем Ісайєю і завезений до Києва у XV ст. Як зазначають вітчизняні дослідники історії філософії, річищем української середньовічної думки була неоплатонічно (містично) орієнтована творчість Й. Дамаскіна, Г. Богослова, Василя Великого, Є. Сіріна, Й. Златоуста й Псевдо-Діонісія Ареопагіта [18, с. 1113, 1114].

Доба національно-культурного відродження XVI-XVII ст. ознаменована новим могутнім поштовхом поширенню філософії серця в Україні, зокрема у творчості українських філософів-полемістів XVI-XVII ст. (І. Вишенський, К.Ставровецький та ін.), які розвивали бароково-реформаційні ідеї, що мали антикатолицьке спрямування. В їх основі були богословсько-філософська спадщина східних «отців церкви», що виходила з ідеї «внутрішньої» (духовної) людини всупереч ідеям «зовнішньої» (формальної) людини західних отців церкви, творців схоластичного раціоналізму [18, с. 1168]. Отже, на теоретичну діяльність в українських землях цієї доби, що представлена філософуванням, визначний вплив мали зовнішні фактори; ціннісні орієнтири і регулятивні принципи знання та світогляду філософії визначалися православною гілкою християнства і розвивалися у контексті її протистояння із католицизмом. Разом з тим предметом філософування у добу середньовіччя, незалежно від її розгортання як схоластизованого аристотелізму (середньовічна західноєвропейська філософія), або як елліністичного неоплатонізму (українська середньовічна думка), була рефлексія над Святим Писанням як джерелом знання. Творення теоретичного знання унаслідок такого філософування мало на меті відкриття форм божественної істини, незалежно від прихильності до платонізму чи аристотелізму не могло вийти за межі теології. Відмінність між річищами, в яких розвивалися середньовічні західноєвропейська й українська філософія, має джерелом зовнішнє середовище – протистояння західної і східної гілок християнства, це обумовило полемічний характер української філософської думки тієї доби.

Отже, і зародження освіти, і літератури, і філософування на теренах Київської Русі обумовленні прийняттям християнської віри. Особливість їх становлення полягає, на наш погляд, у тому, що православна церква поставала за допомогою спеціально створеної мови - церковнослов'янської, на відміну від латини, якою не користувались у побуті, вона була найбільш наближеною до мови, поширеною у побуті слов'ян. Це зумовило ситуацію, коли задоволення найбільш масової потреби у носіях знання тієї доби – потреби у священниках могло бути досягнуто через здобуття вже першого рівня освіти - вміння читати. Окрему категорію становили книжні списателі – ті, хто переписував книги, тобто надавав перші інформаційні послуги. Але потреби у книгах тієї доби не мали масового характеру, ними користувався незначний прошарок населення: передусім церковнослужителі і родова знать. Найдавніші наші книжні пам'ятки (X-XIII ст.) відносяться до раннього етапу входження Київської Русі до сфери релігійного впливу Візантії, більшість з них – це кириличні рукописні кодекси, створені при безпосередній підтримці церкви, вони мали представницький характер. Їх створення було персоналізованим та передбачало врахування фактору місця збереження – у соборі, звичайній церкві, княжій скарбниці чи приватній

бібліотеці, а також фактору транспортування. На думку вітчизняних дослідників рукописної спадщини, саме необхідність перевезення книг, а не потреба в їх здешевленні, була найвагомим фактором виготовлення окрім великоформатних представницьких кодексів, які зберігалися у добре захищених соборах чи скарбницях, малоформатних. Малоформатні книги використовували для відправи Служби Божої священики, що приїздили до тих храмів, де не було постійного служителя і церковних книг, та для потреб у приватних подорожах, зокрема при подорожуванні дочок київських князів, що виходили заміж за європейських монархів. У такій подорожі їх супроводжував не лише двір, а й священик, у посагу окреме місце посідали книги, так, Реймське Євангеліє, що подорожувало до Франції з Анною Ярославною, - це малоформатна книга [30, с. 32, 37].

Важливим аспектом у контексті зародження науково-технічних послуг в українських землях є дослідження історії бібліотечної справи. Як уже зазначалося, бібліотеки монастирів у середньовіччя були одними з найбільших книгозбірень як інкунабул, так і стародруків, здебільшого це була література з богослов'я, література світського характеру зосереджувалася у приватних бібліотеках, які збирали та передавали у спадок як найцінніший скарб передусім руські князі. Приватні книжкові зібрання розглядаємо як спосіб самозадоволення інформаційних, освітніх, рекреаційних потреб, що зароджувалися у добу Передвідродження. Оскільки панівною формою господарювання тієї доби було натуральне господарство, бібліофільська діяльність родової знаті також організовувалася на її засадах. Найбільші приватні книжкові колекції утворилися впродовж XVII-XVIII ст. завдяки бібліофільській діяльності магнатських та шляхетських родів Польщі, Литви та України. За змістом вони були універсальні та мали велике значення для формування фондів бібліотек багатьох закладів освіти, зокрема Волинського (Кременецького) ліцею, Віленського університету, а потім – і бібліотеки Університету св. Володимира [24, с. 146].

На слов'янських землях книгодрукування пов'язане із діяльністю І. Федорова (Федоровича) (1510-83), що видрукував у 1564 р. у Москві першу датовану друковану книгу «Апостол». Першим українським друком вважаються Октоїх і Часословець Швайпольта Фіоля, надруковані у Кракові (1491), що були одночасно й першими кириличними друками в світі [11, с. 599]. Варто зазначити, що І. Федоров відомий також як винахідник у гарматній справі, винайшовши багато ствольну мортиру, його спосіб книгодрукування був дещо відмінним від способу Гутенберга. Книгодрукарські ідеї Федорова були дуже вчасними для реалізації імперських намірів Івана Грозного, якому необхідно було забезпечувати поширення православ'я на захоплених землях – у Казанському (1552) та Астраханському (1556) ханствах. При цьому створена перша типографія друкувала не лише церковні книги, але й царські укази. Проте відкритий Федоровим спосіб створення книг підривав монополію монастирів на списування церковних книг, що була найдохіднішою справою тієї доби (так, оплата за створення однієї церковної книги прирівнювалася до витрат на оснащення кінного військового загону). І після великої пожежі, якою було знищено першу типографію, І. Федоров, побоюючись переслідувань, залишив Москву та переїхав до Львова (1572), де він заснував першу в українських землях друкарню, першим друком якої було нове видання «Апостола» (1574) та першої слов'янської Азбуки.

На відміну від Й. Гутенберга, сутність діяльності якого полягала у наданні нової форми уже створеному знанню та залучення його до господарського обігу – інформаційної послуги, І. Федоров є одним з перших представників теоретичної діяльності. Він не лише був слов'янським першодрукарем, але й генерував теоретичне знання, будучи автором, укладачем, редактором і друкарем першого слов'янського Букваря (1574). Аналіз змісту, структури, складу текстів, оформлення видань та особливості оздоблення дозволили сформулювати висновок дослідникам друкованої кириличної спадщини, що видана у Львові Азбука стала першоосновою для формування української букварної традиції і мала вирішальний вплив на розвиток книгодрукування загалом та становлення процесу творення підручників зокрема, визначила роль Букваря як окремого явища книжкової культури, зміст, структура і функції якого залишилися незмінні впродовж майже п'ятьох століть [19, с. 53]. Видання азбуки та граматики як додатку до неї мало потужний вплив на становлення шкільництва у слов'янських землях, було започатковано прекрасну традицію видання навчальних книг.

Разом з тим на створення слов'янської Азбуки вирішальний вплив мала граMATика рукописна – незакінчений трактат «О осмих частіх слова, елика пишем і глаголем», що становив собою переклад і пристосування грецьких граMATичних трактатів та охоплював 4 частини мови (іменник, дієслово, дієприкметник і артикль). Цей трактат приписували у середньовіччя І. Дамаскіну, а потім – Іоанові, екзархові болгарському, найдавніші його рукописи походять із XVI ст. Він позначився і на пізніших граMATиках, написаних в Україні у к. XVI-XVII ст., особливо граMATиці Мелетія Смотрицького (1619), що мала вирішальне значення в оформленні церковнослов'янської мови в Україні, Росії, Сербії й Хорватії.

Діяльність І. Федорова ознаменується і виданням першої слов'янської Біблії – «Острозької біблії» (1580-81) та кишенькового Псалтиря, що дозволило захистити православ'я на слов'янських землях. Необхідно зазначити, що й до Федорова в українських землях поширювалися друковані книги з білоруських друкарень, діяльність яких була короткотривалою чи мандрівною: йдеться про друкарні у Вільні (1525), Заблудові (1561). Так, у фонді рідкісних та цінних книг Наукової бібліотеки Київського національного університету ім. Тараса Шевченка зберігається надзвичайно рідкісні видання XVI - XVII ст., видані у Вільні, - Євангеліє /напрестольне/(1575), Псалтир (1622), Євангеліє (1644) [20, с. 111].

Цікавою для дослідників є друкарська діяльність і з іншого боку – це проблема засобів індивідуалізації товарів та ідентифікації їх виробників, яка постає при вивченні стародруків. Перший український буквар - Азбука (1574) містить вихідні дані на останній сторінці: внизу два ксилографічні зображення – герб Львова та

друкарський знак Івана Федорова з написом на щиті «IwaN» [19, с. 42]. На нашу думку, це найперший в українських землях приклад товарного знаку в сфері об'єктів інтелектуальної власності, яку підручник і започатковував.

Із захистом православ'я в українських землях пов'язана і поява перших високих шкіл та університетів, які постають значно пізніше – у Новий час. І хоча університети в українських землях постають аж у Новий час, українські студенти здобували вищу освіту, ставали докторами богослов'я та філософії у найвідоміших університетах Парижа, Болоньї, Падуї, Кракова, Кьонігсберга, Страсбурга. Першими з відомих сьогодні українських докторів богослов'я та філософії стають Бенедикт Сервінус та Іван Тинкевич із Києва, котрі здобули високе звання у Сорбонні (1463). Першим доктором медицини був син міщанина-ремісника Юрій Дрогобич (Котермак), він пройшов славетний шлях від студента Болонського університету до його ректора (1481-82), підготував книгу «Прогностична оцінка поточного 1483 р.», видану в Римі, її вважають першим друкованим виданням українського автора. Постає Ю.Дрогобича (Котермака) не єдина серед українців, що посідали провідні посади у середньовічних університетах, це і «русин» Станіслав з Нового М'яста під Львовом та Іван Туробінський з Києва, яких у XVI ст. обирали ректорами університету у Кракові, і «русин» В. Русянович зі Львова, що очолював бібліотеку у Падуанському університеті. За кафедрами провідних університетів читали лекції професори «русини»: Лукаш, І. Полетика, О. Шумлянський, Н. Карпинський, Н. Амбодик-Максимович [12, с. 10].

Особливості набуття як вищої освіти (теоретичних знань), так і професії (емпіричних знань) доби середньовіччя полягали в тому, що трансляція знань була організована за зразком цехового устрою, мала здебільшого неформалізований характер і була невід'ємною від самих носіїв знання. За умов панування феодального ладу й становлення державності виникають потреби передусім у самих носіях знання – високоосвічених кадрах для ведення канцелярських справ, судочинства, встановлення міждержавних зв'язків й ін., і такі потреби вже не могли задовольняти лише вихідці із родової знаті. Ставлення суспільства до намагань здобути вищу освіту за кордоном набуває правового оформлення у XVI ст.: за Першим Литовським статутом (1529) молодь з українських земель у складі Великого князівства Литовського могла вільно виїздити на навчання до європейських університетів, хоча це була виключно їх власна ініціатива. Разом із здобуттям вищої освіти випускники середньовічних університетів здобували і ширші громадянські права: вони не могли бути закріпачені, звільнялися від податків, до них не могли бути застосовані фізичні покарання, вони могли звертатися до найвищого суду, їм гарантувався також заробіток за фахом [12; с. 11]. Таким чином, здобуття вищої освіти дозволяло вихідцям із різних станів отримувати доходи від їх діяльності, а не від прав володіння, що передавалися у спадок.

Отже, в українських землях зародження громадянських прав і свобод відбувається завдяки впливу системи вищої освіти, що вже постала в Європі. Адже перші університети в Західній Європі з'являються з XII ст.: Болонський (1119), Університет у Парижі (1200), Університет у Віченці (1205), Університет в Ареццо (1215), Університет у Падуї (1222), Кембріджський (1229), Сорбонна (1259), Карлов у Празі (1348), Ягеллонський у Кракові (1364), Віденський (1365), Ляйпцигський (1409), Страсбурзький (1567) й інші. До к. XV ст. в Європі нараховувалося понад 40 університетів, а до п. XVII ст. – понад 80 [25; с. 95]. В українських землях університети постають пізніше – у XVII (Львів) та XIX (Харків, Київ, Одеса) ст., причини такого відставання та особливості зародження університетів в Україні є предметом окремого дослідження.

Еволюція вищої освіти в українських землях має тривалу історію, вона була тісно пов'язана із церквою, особливо із діяльністю братських монастирів і утворенням при них Братських шкіл. За часів, коли українці були позбавлені власної державності (з сер. XIV ст.), саме православна церква виступила єдиним націоорганізуючим чинником [16, с. 113]. В Енциклопедії українознавства зазначається, що першу школу заснувало Успенське братство у Львові (1586), за її зразком постало чимало Братських шкіл по різних містах України: в Перемишлі (1592), Галичі, Городку, Рогатині, Стрию, Миколаєві, Комарному, Ярославі, Холмі, Красноставі, Замості (1606), Люблині, Більському, Бересті, Володаві, Пинському, Києві (1615), Сірятині, Вінниці, Немирові, Кам'янці Подільському, Межибожі, Луцькому (1620), Володимирі Волинському, Дубні, Кременці та ін. Створювалися Братські школи і в Білорусі: у Вільні (1587), Мінську, Могилеві [11, с. 174]. Проте в інших джерелах знаходимо свідчення того, що львівське Успенське братство створювало свою школу за зразком Острозької школи [12, с. 12]. Її створив у 1576 р. Кирило Острозький, тут було збудовано грецьке містечко, де проживали запрошені до школи викладачі (здебільшого, греки), можемо вважати його найпершим академічним містечком. У ній викладалися грецька, латинська і слов'янська мови, граматики, арифметика, риторика, логіка та співи. У цей же період до Острога зі Львова на запрошення князя Острозького переїздить І. Федоров і розгортає там друкарню, що взаємодіяла з Острозькою академією, на це звертає увагу вітчизняний дослідник Я. Ісаєвич: окрім видання основної книги – Біблії, передбачалося видавати навчальні книги для школи, а школа гуртувала освічених діячів, які могли виступати авторами, редакторами й коректорами книг [15, с. 683]. Зокрема Герасим Смотрицький, перший ректор Острозької академії, очолював редакторську працю по виданню «Острозької біблії» (1581), написав до неї віршований текст та обидві передмови [29, с. 590].

Отже, книгодрукування та потреби у навчальній літературі для розвитку освіти виступали факторами зародження перших інформаційних послуг. В Острозі побачили світ наступне видання Букваря І. Федорова (1578) одночасно з «Азбукою», після смерті першодрукаря у к. XVI ст. відбулися два видання Букваря та видання «Книжки словенської рекомі граматики» (1598) [19, с. 46]. Загалом Острозька школа постала потужним

освітньо-культурним центром, де особливого розвитку набула саме полемічна думка через потребу захисту православ'я від утисків з боку католицизму.

Братські школи, до стін яких мали право вступати вихідці із усіх станів, існували на пожертви заможних представників громади, та витрати на їх утримання стосувалися, головним чином, школярів, оскільки плати викладачам як такої не існувало, адже особливістю братських монастирів було те, що їх ченці були одночасно й викладачами. Для того, щоб стати викладачем, необхідно було прийняти чернецтво і залишатися в монастирі. За програмою навчання передбачалися класичні мови, риторика, поетика, гомілетика (наука духовного красномовства), арифметика, геометрія, астрономія, музика; в окремих школах викладали православне богослов'я та з полемічною метою ознайомлювали з католицьким богослов'ям. Найбільше значення мали Львівська і Київська братські школи, де програма фактично відповідала квадрівіуму та трівіуму середньовічних університетів. Так, братчики у Львові продовжили традицію першодрукаря І. Федорова, викупивши із застави його друкарське обладнання, вони самі почали друкувати книги, першими з яких постали підручник грецької та слов'янської граматики – «АДЕΛΦΟΤΗΕ» (1591) та буквар «КґраMATика» (не пізніше 1611), наклад якої становив близько 40 примірників. Як зазначають дослідники, іще один буквар – «ГраMATичку», було видано аж у 1662 р., проте її наклад становив уже 650 примірників [19, с. 47]. В документах та матеріалах з історії України знаходимо свідчення про тісні зв'язки Львівського братства з іншими, наведемо витяг з листа братчиків м. Вільно Львівському братству: «...сто або двісті книг пошліть нам, виступивши за них відповідну ціну; а ми з подякою вашій любові вказану [ціну] вам перешлемо. При книгах і дяка [вчителя] або навіть двох, що можуть достойно роз'яснити і інших навчити, просимо пошліть, яким тут життя і всякий достаток для задоволення тілесних потреб буде достойний» [цит. по: 17, с. 113]. Це дозволяє сформулювати два висновки:

- книги друкувалися ними не лише для власних потреб, але й для потреб інших братств, причому в цих взаєминах книга виступала товаром;
- теоретичні знання тієї доби були мало формалізовані, невіддільні від їх носіїв, тому опанування знаннями потребувало безпосереднього контакту з ними.

У контексті дослідження проблеми книгодрукування у слов'янських землях потрібно зазначити, що кириличні стародруки видавалися не лише на західнослов'янських, але й на південнослов'янських, а саме сербських і чорногорських землях, а також видавалися в інших країнах на потребу південних слов'ян, таким закордонним осередком була Венеція (XVI – XVII ст.), пізніше (друга пол. XVIII – XIX ст.) – Відень і Будапешт. Тематична спрямованість цієї літератури була як церковною, так і філософсько-дидактичною й історичною. Дослідники пам'яток південнослов'янського кириличного книгодрукування відмічають зв'язок між українськими та південними слов'янами у к. XVII – XVIII ст., про що свідчать книги, які видрукувані у Венеції і тривалий час побутували в Україні [13, с. 11, 16]. Таким чином, завдяки використанню церковнослов'янської мови і західними, і південними слов'янами уможливлувалося використання кирилических книг, виданих не лише в українських землях, але й в європейських центрах книгодрукування. Отже, книгодрукування як вид діяльності від зародження мав інтернаціональний характер не лише у сфері розповсюдження книг, але й інтернаціональний склад замовників.

Не можливо переоцінити і діяльність Київської братської школи (1615), що об'єднавшись у 1632 р. із Лаврською постає як колегія, для неї Петро Могила здобув від польського короля Владислава «право перетворити Братську школу на академію, де б навчалися майбутні священники та архієреї» [17, с. 117]. Митрополит Петро Могила (1596?-1647) – визначний просвітителі і гуманіст тієї доби, віддав колегії, яка з часом стала найменуватися Києво-Могилянською академією (1701), не лише свої знання та організаторські здібності, але й матеріальні кошти на її розвиток – заповів 81 тис. золотих [17, с. 118]. Дослідники дійшли висновку, що Києво-Могилянська академія у XVII ст. відповідала всім вимогам європейського університету, зокрема наводиться цитата із дослідження історії козаків-запорозжів, яке опублікував Жан-Бенуа Шерер у 1788 р.: «Під Академією тут слід розуміти те, що ми звичайно називаємо університетом. Київський університет аж до часів Петра I був лише один як у Великоросії, так і в Малоросії. Його заснування сягає давно минулого часу, а його класи завжди активно відвідуються. Кількість студентів сягає чотирьох тисяч і навіть більше... Тут викладають філософію й теологію» [цит. по: 32, с. 50]. Із діяльністю Братських шкіл був знайомий всесвітньовідомий чеський мислитель-гуманіст Ян Коменський, який чимало використав для своєї «Великої дидактики» (1633-38) із їх практики, зокрема, ідея навчання рідною мовою, вперше обґрунтована великим педагогом, що також розробив і єдину шкільну систему, мала своєю основою підходи до викладання слов'янською мовою та видання підручників з мов, започатковані у Братських школах.

Значну роль в організації бібліотечної справи відігравали монастирі. Російський вчений І. Кирилов у книзі «Квітучий стан Всеросійської держави» так описує бібліотеку Братського монастиря: «Бібліотека того монастиря, зібрана в багатьох старовинних книжках грецьких, латинських, польських, руських, інших, в яку не вбрані бажаним входити і читати» [цит. по: 17, с. 183]. У добу національно-культурного відродження (XVI-XVII ст.) після тривалого занепаду монастирі надають нового поштовху у становленні бібліотечної справи як в українських землях – передусім Києво-Печерська Лавра, її друкарня була найбільшою в українських землях до сер. XVIII ст., так і в російських. Друкарня Києво-Печерської Лаври (1616) забезпечувала потреби передусім у церковних книгах і посідала провідне місце серед друкарень і за кількістю книг, і за їх значенням. У ній розпочинав свою діяльність Т. Вербицький, що у 1624 р. заснував на Подолі власну друкарню, де було видано перший Київський буквар (1627). Серед російських монастирів йдеться про Троїце-Сергієву Лавру, зокрема, велику роль у самоосвіті всесвітньовідомого філософа Г. Сковороди відіграло його перебування у цій Лаврі, де

він майже рік поповнював знання (сер. 1750-х рр.) [7, с. 5]. Окремо у справі збирання бібліотек необхідно відзначити братства: в Острозі, Львівське братство при церкві Успія Богородиці (відоме з 1453 р.), яке мало не тільки братську школу, але й одну з перших в українських землях друкарню (1591), та колегії, йдеться про Києво-Могилянську колегію, що розпочинала свою історію від Братського монастиря, а потім з 1819 р. – Київську духовну академію, де також засновано власну друкарню (1787), Чернігівську колегію (1700), Харківський колегіум (1734), Переяславську школу тощо. Рукописно-книжкові збірки Братських шкіл, Києво-Могилянської академії (у подальшому – Київської духовної академії з Церковно-археологічним музеєм) поруч із збірками монастирів постали джерелами формування фондів Інституту рукопису ЦНБ, що є неочинним скарбом книжково-рукописної культури і предметом досліджень майбутніх поколінь.

Варто зазначити, що у Київській митрополії було започатковано освітню традицію, що мала значний вплив на формування всієї національної культури. Йдеться про те, що Київський митрополит брав підписку від ченців, що зобов'язувала їх безкоштовно навчати усі бажаючих дітей письму, рахуванню, музиці та віршуванню у церковно-приходських школах у період, вільний від сезонних робіт, унаслідок чого протягом XVI-XVII ст. населення здобувало загальнодоступну безкоштовну освіту. Так, у 1654-1656 рр. сирієць Павел Алеппський, відвідавши разом із батьком, антіохійським патріархом Макарієм, українські землі, відмічав високий рівень культури і письменності: «... і по всій землі руських, тобто козаків, ми помітили прегарну рису, що дуже здивувала нас: всі вони, крім не багатьох, навіть більшість їх жінок і дочок, уміють читати...; крім того, священики навчають сиріт і не лишають їх неуками блукати по вулицях» [цит. по: 17, с. 119].

Разом з тим висуваємо гіпотезу про те, що у XVI-XVII ст. загальнодоступність освіти дозволила сформувати високий інтелектуальний потенціал українського народу, який знайшов відображення у зміні тематичного висвітлення суспільних, культурних, історичних подій і соціально-побутового рівня його життя, зокрема за допомогою лексичних засобів, форм слів, видозмінених синтаксичних конструкцій. Як зазначають вітчизняні дослідниці фольклору, «фольклор формується та змінюється під впливом різноманітних факторів, кожен жанр має час свого виникнення, поширення, активного побутування, згасання, що пов'язано із соціальними і культурно-побутовими змінами, які відбуваються у суспільстві» [21, с. 44]. Дві головні складові фольклору – пісенна творчість та приказки і прислів'я яскраво свідчать про те, що освіта цієї доби постає фактором впливу на усну складову фольклору, знання, здобуті в освіті, збагачують емоційно-образну свідомість народу. Це потребує більш глибоких досліджень, що виходять за межі нашої роботи.

Усний фольклор можемо розглядати як ту форму народної творчості, де не тільки відтворювалися найбільш типові події, типові риси, притаманні більшості мешканців певної території, але й найбільш масову форму щодо учасників її творення. Чи знайшли відображення в усному фольклорі проблеми, пов'язані з освітою? Таке питання постало перед автором дослідження при ознайомленні із аналізом стану народної освіти в українських землях, здійсненим Т. Чацьким, зокрема рівень освіти на Поділлі у XVII ст. описано таким чином: «край цей, по очищенні його від турок у 1699 р., перебував у стані первісної дикості (особливо Брацлавщина); в ньому панували ватаги розбійників і табуни диких коней, а не школи і просвіта» [цит. по: 5, с. 9]. Проте звернення до скарбниці усного фольклору дозволяє зробити інший висновок. Так, у відомій автору дослідження з дитинства колядці, що поширена на Поділлі (Брацлавщина – місцевість, де відбулася Батігська битва (1652)) та збереглася з того часу, є таке звернення до родини, де зростав юнак:

«Гордий козаче, гречний парубче! ...
Чи спиш, чи лежиш, чи листа пишеш? ...
Покинь писати, берись читати...
Твої городи турки облягли,
Не самі турки, поміж ними татари!...»

Отже, для пересічного юнака писати і читати було звичайною справою, і потреби в них розглядалися як щось життєво необхідне. Тому потреби в загальній освіті можемо розглядати як найбільш масові і поширені в українських землях інтелектуальні потреби, які задовольнялися через діяльність цілої мережі Братських шкіл і церковно-приходських шкіл. Вітчизняні дослідники вважають, що саме у стінах братських шкіл виникає, розвивається та набирає реальності ідея національної вищої школи [12, с. 12].

Проте офіційне визнання Києво-Могилянської колегії за статусом вищого закладу освіти відбулося лише після остаточного приєднання Києва до Росії, польський уряд не надавав їй права на самоврядування з політичних міркувань, оскільки колегія постала на захист не тільки православ'я, але й захист духовної культури українського народу від його колонізації. Фактично право на самоврядування було надане Києво-Могилянській колегії грамотою царського уряду у 1694 р. та остаточного закріплене грамотою Петра I (1701), де «Академии из Киево-Могилянской, что от прежнего своего основания имеет равные привилегии как обыкновенно иные Академии во всех государствах иноземческих, право свободности иметь подтверждено» [цит. по: 12, с. 50]. Києво-Могилянська академія (КМА) стала одним із перших центрів слов'янської філософської думки, в її стінах здобували освіту Теофан Прокопович (1681-1736), Григорій Сковорода (1722-94). У галузі політико-правової думки чільні представники і вихованці академії – Петро Могила, Сильвестр Косов, Йосиф Гризина, Мелетій Дзик, Варлаам Ясиневський, Петро Орлик – зробили помітний внесок у розвиток державотворчих ідей [29, с. 280]. На п. XIX ст. КМА була перетворена на Київську Духовну академію та прирівняна до інших духовних академій в Росії.

Після подорожі до Києва (1768) княгиня К. Дашкова, що пізніше (1783-96) очолювала Петербурзьку академію наук, таким чином відзивалася про освітні традиції цього міста: «У Києві давно вже були академія й університет, в яких декілька сотень студентів навчалися даром. ... Наука проникла в Київ із Греції задвог до її появи в деяких європейських народів, які з великою готовністю називають руських варварами. Філософія Ньютона викладалася в цих школах, у той час коли католицьке духовенство забороняло її у Франції» [цит. по: 12, с. 38]. Як відзначають сучасні дослідники, значення КМА полягає насамперед у здійсненні її інтелектуальними силами важливого за своїми наслідками культурного синтезу, метою якого було включення в українізовану греко-слов'янську духовну систему переосмислених надбань західної вченості і входження України в європейський інтелектуальний процес як самобутньої культурної одиниці. Крім того, діяльність КМА ознаменувала відокремлення від релігії філософії, її розуміння як окремої системи теоретичних знань, а також започаткування формування ідей наукового знання [29, с. 279].

Проте істинна роль КМА іще потребує адекватного висвітлення, зокрема у контексті оцінки діяльності її вихованців, йдеться не лише про формалізовані знання – їх літературні твори та наукові праці, але про їх безпосередню діяльність як носіїв знання. Українська дослідниця З. Хижняк наводить дані щодо заснування вихованцями КМА цілої низки освітніх закладів на теренах російських земель у XVIII ст., а саме:

- школи: Латинську в Ростові Великім (1702), Слов'яно-російську в Тобольську (1703), Смоленську (1715), Карповецьку під Петербургом для сиріт і бідних (1721), Олександро-Невську у Петербурзі (1721), Іркутську (1721), Тверську (1722), Білгородську (1722), Суздальську (1723), В'ятську (1723), Холмогорську (1723), Вологодську (1724), Коломенську (1724), Рязанську (1724), Псковську (1725), Устюзьку (1725), Астраханську (1727), Севську (1741), Володимирську-на-Клязьмі (1749);
- семінарії: Архангельську (1713), Троїце-Сергіївську (1742), Костромську (1749) [32, с. 177].

Результати освітньої діяльності вихованців КМА як носіїв знання мають розглядатися у контексті їх впливу вже на зовнішнє середовище, у напрямі формування соціокультурного середовища на теренах земель Російської імперії. З таких позицій особливої уваги потребує постать найвідомішого вихованця КМА – Г. Сковороди, що здобув славу народного вчителя і був, за висловом Д. Багалєя, «мандрівним університетом і академією серед слобідського-українського суспільства; більше, безумовно, академією, ніж університетом, оскільки його наука ... перебувала в генетичному зв'язку зі старою західно-руською освіченістю, традиції якої були перенесені в Слобідську Україну» [1, с. 29].

Варто зазначити, в українських землях вищі школи постали раніше, аніж на інших теренах Російської імперії: першою вищою школою у Москві була Елліно-грецька академія (1687), що здійснювала підготовку кадрів для потреб держави і церкви, а також викладачів для освітніх закладів. У 1701-75 рр. її було перейменовано на Слов'яно-латинську академію, з 1814 р. - перетворено у Московську духовну академію, що була передана до Троїце-Сергієвої Лаври. Перші вищі школи на українських і російських теренах мали назву «академія» (і Києво-Могилянська, і Слов'яно-латинська) на протигагу поширеній у Західній Європі назві «університет». Подальший розвиток цих двох академій відбувався у напрямі центрів православної віри й освіти – духовних академій. Таким чином, слідування елліно-елліністичним традиціям, започатковане і розвинене Східною християнською Церквою, проявилось у назві організаційної форми вищої освіти – КМА або Слов'яно-латинська академія (пригадаймо назву «вища державна академія» у Царгороді, про яку пише М. Грушевський). Хоча за організацією та програмою навчання вони й були спорідненими із західноєвропейськими університетами тієї доби, головне їх призначення було у церковній царині. Зокрема КМА слугувала справі підготовки провідних кадрів православного духівництва не лише України, але й Росії, третина її студентів була духовного звання, тому досить складно визнавати її як світський університет. В цьому підтримуємо позицію дослідників еволюції університетів на теренах українських земель [12, с. 14]. Існує й інша позиція, за якою дослідниця З. Хижняк пропонує вважати роком започаткування вищої освіти у нашій країні 1615-й – рік заснування Київської братської школи як предтечі КМА [32, с. 53].

Політичний акт приєднання Києва та східних українських земель до Росії мав визначальний вплив не лише на організацію господарювання, освіти, культуру, територіальний устрій. Російський дослідник М. Трубецької у такий спосіб пояснює вплив української культури на російську: «Цар Петро поставив собі за мету європеїзувати російську культуру. Ясно, що для виконання цього завдання годилася лише західно руська, українська редакція руської культури. ... Навпаки, великоруська редакція руської культури, через своє підкреслюване європофобство і тенденції до самодостатності, не тільки не годилася для цілей Петра, але навіть прямо заважала здійсненню цих цілей. Тому Петро цю великоруську редакцію руської культури налагодився зовсім викоренити і винищити, а єдиною редакцією руської культури, взяту за вихідну точку для подальшого розвитку, взяв українську редакцію. У такий спосіб стара великоруська, московська культура за Петра померла; та сама культура, яка з часів Петра живе і розвивається в Росії, є органічним і безпосереднім продовженням не московської, а київської, української культури» ... відбулася «українізація великоруської духовної культури... і руська культура стала єдиною» [цит. по: 18, с. 1115-1116]. На підтвердження цієї тези наведемо той факт, що за наказом Петра I у 1716 р. ректор КМА Т. Прокопович від'їжджає до Петербурга, де його призначають радником у справах освіти. Разом з тим його вплив не обмежувався сферою освіти й культури (так, було розроблено проект організації академії наук із створенням кафедр філософії, математики, природознавства), а позначився також на економічних реформах Петра I [18, с. 1163].

Традиція створення високих шкіл за зразком західноєвропейських університетів започатковується на теренах Росії вже у XVIII-XIX ст., зокрема засновуються Московський (1755), Дерптський (1802), Віленський (1803), Казанський (1804) університети. На теренах українських земель у складі Російської імперії, не дивлячись на багатолітню боротьбу української еліти за створення світських університетів (зокрема, у Києві, Батурині, Чернігові, Новгороді Сіверському, Сумах), російський уряд не дозволяв їх створення. Як зазначав Л. Миловидов, аналізуючи у 1930-х рр. проекти університету у Києві у другій пол. XVIII ст. (від 1764 до 1803 р. таких проектів було чотири) зробив висновок, що «це був прояв освітніх бажань українського шляхетства, ознака його класового й культурного зростання. ... Централістична політика російського уряду взагалі була скерована на те, щоб не допустити на Україні існування університету. І справді, цілих 50 літ минуло після заснування Московського університету (1755 р.), поки на Україні заходими та коштом дворянства відкрито Харківський університет (1805 р.)» [цит. по: 12, с. 35-36].

Отже, перший на українських землях у межах Російської імперії університет було створено у Харкові (1805, за статутом - 1804) у період відносно ліберальної урядової політики, він незабаром відіграв визначну роль у відродженні української культури, зокрема на Слобожанщині, головна особливість історії Харківського університету полягала в тому, що він був заснований завдяки співчутттю і матеріальній підтримці харківської громади.

У Києві, не дивлячись на висновки «Комісії про училища» при створеному у 1802 р. Міністерстві народної освіти про необхідність побудови тут університету, проблема його заснування набула загострення на п. 30-х рр. XIX ст. у контексті польського повстання 1830-31 рр. Після його придушення царат змінив політику щодо Правобережної України, були здійснені репресивні заходи проти польської шляхти, що брала участь у повстанні, зокрема були закриті навчальні заклади з польською мовою викладання, замість польських шкіл відкриті російські, були зліквідовані також Волинський (Кременецький) ліцей і Віленський університет. Унаслідок цих подій у 1833 р. Микола I погодився з міркуваннями міністра народної освіти про створення у Києві університету, що мав складатися із двох факультетів: філософського й юридичного. З погляду владних структур Київський університет мав сприяти деполонізації та русифікації краю [12, с. 15]. Отже, лише з вересня 1834 р. розпочинає свою історію Університет св. Володимира, яку творили його славетні постаті – професори і студенти, що вже до к. XIX ст. здобули визнання світової наукової спільноти як феномен Української Сорбонни.

Проте дійсно першим університетом в Україні постав Львівський університет, славетна й складна історія якого започатковується у 1661 р., коли король Ян Казимир підписав диплом, згідно з яким Львівському колегіуму було надано «гідність академії та титул університету», прирівнявши нову інституцію в правах і привілеях з Ягелонським університетом у Кракові, тобто надавши право викладання всіх тогочасних університетських дисциплін і присудження вчених ступенів [35, с. 20-22]. На початку своєї діяльності університет мав два відділи – філософський (підготовчий) та теологічний, де чотири роки тривала богословська підготовка; кількість студентів у 1677 р. наближалася до 500 чоловік, яких навчали 8 викладачів. Навчання в університеті завершувалося здобуттям вчених ступенів – ліцензіата, бакалавра, магістра, доктора наук [35, с. 24]. Як зазначає відома дослідниця рукописів, стародруків та рідкісних видань Наукової бібліотеки Львівського національного університету ім. І. Франка, Львівський колегіум був відкритий у 1608 р. як навчальний заклад Товариства Ісуса (езуїтський колегіум), він мав свою друкарню, що плідно функціонувала з 1642 р. та обслуговувала не лише потреби колегіуму в підручниках та теологічній, науковій літературі, але й давала можливість вести книгообмін з іншими інституціям ордену. Протягом XVII ст. бібліотека колегіуму (*Biblioteca Collegii Societatis Jesu*), була однією з найкраще укомплектованих езуїтських бібліотек Східної Європи, в 1734 р. вона нараховувала близько 12 тис. томів [31, с. 30].

Львів поставав не лише як столиця українського книгодрукування, але й як перше українське місто, що мало власний університет, проте його діяльність повністю була підкорена ордену єзуїтів. Необхідно зазначити, що цей історичний факт був закономірним наслідком розвитку Львова, а не виключно монаршою волею, оскільки саме в цьому місті ще в XIV ст. виникають перші цехові корпорації, а в сер. XVI ст. їх кількість сягає 20 [16, с. 92], адже Львів одним із перших міст в українських землях здобув магдебурзьке право (1356). Організація ж навчання у середньовічному університеті та його засади функціонування були споріднені із організацією діяльності ремісничого цеху, про що А. Сміт писав так: «Подібно до того, як, аби самому стати майстром і мати учнів у якомусь ремеслі, потрібно було сім років працювати у повноправного майстра, так само аби стати магістром, учителем, або доктором (за старих часів це були синоніми) ліберальних професій і тримати школярів або учнів (від самого початку слова ці теж були синоніми), треба було протягом семи років навчатися у відповідного повноправного магістра» [26; с. 79-80]. Для появи у місті університету однією з необхідних умов була наявність цехових корпорацій, а Львів до XVI ст. перетворився на провідний осередок розвитку ремесел і торгівлі у Східній Європі.

Отже, унаслідок проведеного дослідження можемо зробити такі висновки:

I. До перших прообразів складових науково-технічної діяльності в українських землях відносимо теоретичну діяльність (філософування), підготовку мислителів, надання перших інформаційних послуг – постають перші бібліотеки у монастирях. Їх поява сягає доби Київської Русі і пов'язано із прийняттям християнства від Візантії, безпосередньої спадкоємиці елліно-елліністичної традиції. Особливості поширення східної гілки християнства на теренах Київської Русі обумовлені перейняттям нової мови - церковнослов'янської, штучної мови, створеної на конструкціях еллінської цивілізації, що формувалися нею два тисячоліття й уможлилювали складні мисленнєві операції, та фонетично наближеної до поширених на

слов'янських землях мовних конструкцій. Швидкість поширення церковнослов'янської мови обумовлена не лише її фонетичною спорідненістю із слов'янськими коренями, але й тим, що демократичні традиції стародавніх греків, відображені у мові, здобули новий імпульс розвитку у Київській Русі як вічовій республіці без традицій рабства.

Період зародження науково-технічної діяльності тривав до к. XVII ст. (доба національно-культурного відродження), коли в українських землях з'являються перші інституційні утворення – вищі школи (у Києві – Київська колегія (1632), пізніше – КМА, та Львові – Львівський університет (1661)), в яких відбувалася не лише підготовка мислителів, але й провадилася теоретична діяльність, для чого формувалися відповідні умови: засновувалися друкарні, поставали бібліотеки. Визначна роль у формуванні ідеї національної вищої школи належить братським школам, що формувалися при братських монастирях, де зароджується книгодрукування церковнослов'янською мовою та створення навчальної літератури, передусім першого українського Букваря.

II. Організаційні аспекти зародження складових науково-технічної діяльності обумовлені тим, що найбільшого впливу вони зазнавали з боку зовнішнього середовища – соціокультурного, а саме утвердження й розвитку східної гілки християнства, діяльності церкви, тому теоретичне знання цієї доби все ще не може вийти за межі теології, хоча наприкінці періоду у межах діяльності КМА започатковано відокремлення філософії від релігії. Особливості внутрішньої організації науково-технічної діяльності покликані наслідуванням елліно-елліністичних традицій, зокрема:

- у сфері наукових досліджень поставала теоретична діяльність, покликана потребами організації суспільного життя; її зародження відбувалося у формі філософування, спрямованого на генерування теоретичного знання, яке виконувало окрім функцій трансляції, зберігання і примноження самого знання, нову функцію – регулюючу, що реалізується у сферах організації суспільного життя та духовної діяльності; відмінність між річищами, в яких розвивалися середньовічні західноєвропейська й українська філософія, має джерелом зовнішнє середовище – протистояння західної і східної гілок християнства, це обумовило полемічний характер української філософської думки тієї доби та її кордоцентричну (наприкінці періоду – бароково-кордоцентричну) спрямованість на відміну від схоластичного раціоналізму;

- підготовка мислителів як суб'єктів теоретичної діяльності відбувалася здебільшого у лоні церкви, їх представляли церковнослужителі (на початку періоду – Нестор, митрополит Іларіон – засновник вітчизняної проповідної школи, митрополит К. Смолятич, в кінці – І. Вишенський, П. Могила, Т. Прокопович), діяльність якої була зосереджена на філософуванні – генеруванні теоретичного знання, що виконувало регулятивну функцію передусім у сфері духовної діяльності, а вже потім – у суспільній сфері, та родової знаті (зокрема, Ярослав Мудрий, Володимир Мономах), діяльність якої була спрямована на вироблення основ організації державного управління – давньоруського законодавства; з появою університетів у Західній Європі українці були представлені не лише серед студентства, але й серед мислителів тієї доби, університетських діячів; у кінці періоду серед суб'єктів теоретичної діяльності представлено різні верстви населення: козацька старшина, шляхтичі, міщани; їх теоретична діяльність доби національно-культурного відродження мала антикатолицьке спрямування та опозиційний Ренесансу феномен Бароко;

- у сфері науково-технічних послуг найпершими виникають інформаційні послуги щодо списування книг та формування при монастирях бібліотек, поява і поширення на теренах українських земель книгодрукування, створення навчальної й наукової літератури; причому книгодрукування як вид діяльності від зародження мав інтернаціональний характер не лише у сфері розповсюдження книг, але й інтернаціональний склад замовників.

III. Центрами зародження науково-технічної діяльності в українських землях постають Київ і Львів. Своєрідність економічних аспектів зародження складових науково-технічної діяльності полягає у тому, що вони поставали у період панування натурального господарства. Як теоретичні, так й емпіричні знання (зокрема, професійні у сфері організації книгодрукування) цієї доби були майже неформалізованими та невіддільними від їх носіїв, практично не залучалися до господарського обігу. Залучення теоретичних знань до господарського обігу відбувається з появою книгодрукування, з цим пов'язано перше застосування засобів індивідуалізації товарів та ідентифікації їх виробників (товарних знаків) – це ксилографічний знак українського першодрукаря І. Федорова (Федоровича) – «IwaN», а також зародження самої сфери інтелектуальної власності, першим об'єктом якої вважаємо створену першодрукарем першу слов'янську Азбуку (1574).

З одного боку, у суспільстві виникають потреби у самих носіях знання – спочатку це церковнослужителі, для яких основною є духовна діяльність, а теоретична діяльність – вторинною; потреби у високоосвічених кадрах для ведення канцелярських справ, судочинства, встановлення міждержавних зв'язків формуються з часів поширення у містах в українських землях магдебурзького права; з іншого, здобуття вищої освіти на той час дозволяло отримати ширші громадянські права, нову форму доходу, яка мала не спадковий, а діяльнісний характер, потребувала багаторічної підготовки у спеціальному соціальному інституті.

IV. У Західній Європі період зародження науково-технічної діяльності тривав від доби Античності (VI—V ст. до н. е.) до доби Відродження (XV—XVI ст.), в українських землях він розпочинається пізніше (X—XI ст.) і завершується вже у добу Нового часу (XVII ст.), коли відбувається перша наукова революція. Таке відставання на одне століття обумовлене більш пізнім прийняттям християнства на теренах українських земель, століттям боротьби із ординськими ханами, а також більш пізнім поширенням магдебурзького права. Загалом же тенденції зародження складових науково-технічної діяльності в Україні співзвучні процесам, що відбувалися в цій сфері на західноєвропейських теренах.

1. Багалеї Д.И. Опыт истории Харьковского Университета (по неизданным материалам) / Т. 1-й (1802-1815). – Харьков, 1893-1898.
2. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Пер с англ. Изд. 2-е, испр. и доп. - М.: Academia, 2004.
3. Бернал Дж. Наука в истории общества. – М., 1956.
4. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV – XVIII вв. Т. 1. Структуры повседневности: возможное и невозможное/ 2-е изд.; пер с фр. – М.: Изд-во «Весь мир», 2006.
5. Владимирский-Буданов М.Ф. 50-летие Императорского университета Св. Владимира. – К., 1884.
6. Гайденко П.П. Научная рациональность и философский разум. – М.: Прогресс-Традиция, 2003.
7. Григорій Сковорода. Вірші. Пісні. Байки. Діалоги. Трактати. Притчі. Прозові переклади. Листи. – К.: Наукова думка, 1983.
8. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1991 - Т. 1. – 1991.
9. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1991 - Т. 3. – 1993.
10. Дубровіна Л. Кодикологічні, палеографічні та археологічні дослідження рукописних книг в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського (к. 80-х рр. в ХХ ст. – п. ХХІ ст.) // Вісник Львівського ун-ту. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. – Вип. 1.
11. Енциклопедія українознавства: Т. I. / Перевидання в Україні. – Львів, 1993.
12. З іменем Святого Володимира У 2 кн. Кн. 1. / Упоряд. В. Короткий, В. Ульяновський. – К., Заповіт, 1994.
13. Заболотна Н. Пам'ятки південнослов'янського кириличного книгодрукування у відділі стародруків та рідкісних видань НБУВ // Бібліотечний вісник. – 2006. - № 3.
14. Залізник Л.Л. Первісна історія України. – К., 1999.
15. Ісаєвич Я.Д. Першодрукар Іван Федоров і виникнення друкарства на Україні / Вид. 2-е, перероб. і доп. – Львів: Вища школа, 1983.
16. Історія України / В.М.Литвин, А.Г.Слюсаренко, В.Ф.Колесник та ін. За ред. В.М.Литвина. – К.: Знання-Прес, 2006.
17. Історія України: Документи. Матеріали. Посібник / Уклад., комент. В.Ю.Короля. –К.: Вид-й центр «Академія», 2002.
18. Історія філософії. Словник / Заг. ред. В.І. Ярошовця. – К.: Знання України, 2006.
19. Клименко О. Перші друковані кириличні букварі та їх вплив на становлення і формування навчальної книги в Україні // Вісник Львівського ун-ту. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології. – Вип. 1.
20. Кучмай К.С., Петренко А.А. Формування фондів рідкісних видань наукової бібліотеки імені Максимовича Київського національного університету ім. Т. Шевченка / У мат-х міжнар. наук.-практ-ї конф-ї «Концепція розвитку бібліотек ВНЗ в інформаційному суспільстві». – К.: ВПЦ «КУ», 2006.
21. Лановик М., Лановик З. Вивчення української усної народної творчості у вищій школі // Вища освіта. - 2001. - №6.
22. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. С. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1989.
23. Мак-Люэн М. Галактика Гутенберга: Сотворение человека печатной культуры. – К.: Ника-Центр, 2004.
24. Мяскова Т. Бібліотека Імператорського університету Св. Володимира: з історії комплектування (1834-1927 рр.) / НАНУ. Нац. б-ка України ім. В.Вернадського. – К., 2005.
25. Платэ Н.А. Академия наук и развитие образования в России // Вестник РАН. – 1999. – Т.69. - № 12.
26. Сміт А. Добробут націй / Наук. вид-ня. – Переклад О. Васильєва та ін. – Port-Royal, 2001.
27. Соколовська А.М. Податкова система держави: теорія та практика становлення / Рукопис дисертації на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук. – К., 2002.
28. Степин В.С. Теоретическое знание. – М.: Прогресс-Традиция, 2003.
29. Філософський енциклопедичний словник. – К.:»Абрис», 2002.
30. Фрис В. Про формати найдавніших кириличних рукописних кодексів на Русі // Вісник Львівського ун-ту. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформ-ні техн-ї.– Вип. 1.
31. Швець Н. Бібліотека Львівського університету: події, особи, фонди (до 400-річчя заснування) // Бібліотечний вісник. – 2005. - № 5.
32. Хижняк З. Києво-Могилянська академія. – К.: Вища школа, 1981.
33. Яковец Ю.В. История цивилизаций. Изд. 2-е. - М.: Владос, 1997.
34. Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер с нем. 2-е изд.– М.: Республика, 1994.
35. Finkel L., Starzynski S. Historia universytetu Lwowskiego. – Lwow, 1894.

O.I. Zhylynska

National Taras Shevchenko University of Kyiv